

ФІРМАН О. В.,
помічник судді
(Апеляційний суд Львівської області)

УДК 343.13 (477)

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЗА КПК УКРАЇНИ

У статті розглянуті наявні в юридичній літературі критерії для класифікації запобіжних заходів, детально їх проаналізовано та запропоновано власну класифікацію.

Ключові слова: запобіжні заходи, система та класифікація запобіжних заходів.

В статье рассмотрены имеющиеся в юридической литературе критерии для классификации мер пресечения. Был проведен тщательный их анализ и предложена собственная классификация.

Ключевые слова: меры пресечения, система и классификация мер пресечения.

In this article existing in legal literature criteria for classification of preventive measures are analyzed and author's own classification of such measures is suggested.

Key words: preventive measures, system and classification of preventive measures.

Вступ. Правильний перебіг та ефективність кримінального провадження забезпечують заходи процесуального примусу. Їх застосування є необхідністю, що впливає з правозастосовного досвіду. За ступенем «насиченості» примусом кримінальне провадження посідає перше місце серед інших видів державної діяльності, адже без застосування норм примусового характеру виконати як завдання конкретної стадії, так і кримінального провадження загалом навряд чи можливо. У зв'язку з цим актуальності набуває проблема застосування заходів процесуального примусу, зокрема запобіжних заходів.

Всебічне і глибоке дослідження суті, місця та ролі інституту запобіжних заходів неможливе без проведення їх класифікації. У теоретичному плані класифікація запобіжних заходів сприяє систематизації накопичених про дану групу заходів забезпечення кримінального провадження знань, дозволяє глибше та ґрунтовніше вивчити всю систему запобіжних заходів, як цілісне утворення, окремі елементи цього комплексу, місце відповідного елемента у ньому та зв'язки між ними. Практичне значення такої класифікації полягає в тому, що вона забезпечує правильне застосування норм даного інституту, усуває двозначність та неоднозначність у їх трактуванні, служить орієнтиром при прийнятті рішення про застосування того чи іншого запобіжного заходу, дозволяє за конкретної ситуації обрати саме той запобіжний захід, який забезпечував би належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого, і при цьому мінімально обмежував їх права і свободи.

Проблемам класифікації запобіжних заходів присвячені праці таких науковців, як І.М. Гуткін, З.Д. Єнікеев, А.В. Захарко, З.З. Зінатулін, З.Ф. Коврига, В.М. Корнуков, Ф.М. Кудін, Ю.Д. Лівшиц, В.Ю. Мельников, О.В. Мироненко, В.А. Михайлов, І.Л. Петрухін, Ю.Б. Плоткіна, В.В. Рожнова, Л.К. Трунова, І.Л. Трунов, М.А. Н.В. Ткачова, М.А. Чельцов та ін.

Постановка завдання. Враховуючи, що більшість досліджень виконані на базі попереднього кримінального процесуального законодавства, оновлена система запобіжних заходів України потребує нових наукових підходів до її класифікації.

Метою статті є проведення класифікації запобіжних заходів.

Результати дослідження. Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 176 КПК України запобіжними заходами визнаються: особисте зобов'язання; особиста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою; затримання особи.

Дана система різноманітних запобіжних заходів дозволяє слідчому судді, суду індивідуалізувати їх застосування з урахуванням тяжкості та характеру кримінального правопорушення, особи підозрюваного чи обвинуваченого, низки інших обставин.

Утім наведений перелік є далеко не вичерпним.

По-перше, відповідно до ст. 493 КПК України до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, крім вказаних запобіжних заходів, може застосовуватись передання їх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, а до неповнолітніх, які у віці від одинадцяти років і до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння – також поміщення у приймальник-розподільник для дітей (ч. 4 ст. 499 КПК України). І хоча останній захід процесуального примусу законодавець не відносить до запобіжних заходів, однак посилення на ризики, викладені у ч. 1 ст. 177 КПК України, дозволяє стверджувати, що за своєю правовою природою він належить саме до цієї групи заходів забезпечення кримінального провадження.

По-друге, КПК України запровадив запобіжні заходи, що можуть обиратися до особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування: передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом (п. 1 ч. 1 ст. 508); поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку (п. 2 ч. 1 ст. 508).

По-третє, кримінальний процесуальний закон передбачає також запобіжні заходи, що можуть застосовуватися лише у ході міжнародного співробітництва під час кримінального провадження: тимчасовий арешт (п. 10 ст. 541, ст. 583 КПК України), екстрадиційний арешт (п. 9 ст. 541, ст. 584 КПК України).

Тож у КПК України фактично передбачено дванадцять запобіжних заходів.

Окресливши систему запобіжних заходів, розглянемо наукові позиції з питання їх класифікації.

І.Л. Трунов, Л.К. Трунова пропонують класифікувати запобіжні заходи за декількома критеріями: відповідно до кола осіб (загальні; спеціальні); за характером обмеження прав особи (заходи, пов'язані з позбавленням свободи; з обмеженням свободи пересування; з обмеженням майнових прав; з гарантією третіх осіб); відповідно до мети застосування (обмежувальні; попереджувальні); відповідно до строку їх застосування (заходи з обмеженим строком дії; без обмеження строку дії); відповідно до порядку їх застосування (за постановою дізнавача, слідчого, прокурора і судді; за постановою судді, прокурора, слідчого або дізнавача за згодою прокурора); заходи, які застосовуються виключно за постановою або ухвалою судді); відповідно до органів, які мають право на застосування запобіжних заходів (запобіжні заходи, які застосовуються дізнавачем, слідчим, прокурором, суддею) [1, с. 52–60].

З огляду на положення вітчизняного кримінального процесуального законодавства актуальними залишаються лише деякі із запропонованих критеріїв класифікації запобіжних заходів: відповідно до кола осіб; за характером обмеження прав особи; відповідно до строку їх застосування. Такий критерій класифікації, як мета застосування, вважаємо недоцільним, оскільки всі запобіжні заходи мають єдину мету, визначену в ст. 177 КПК України.

В.А. Михайлов поділяє запобіжні заходи на чотири групи: особистого забезпечення; майнового забезпечення; морального забезпечення; адміністративно-владного забезпечення [2, с. 56].

Вказана класифікація потребує уточнень у частині видів запобіжних заходів, що входять до кожної з класифікаційних груп.

За твердженням О.В. Мироненка, до заходів, які мають характер особистого забезпечення, слід віднести особисте зобов'язання та домашній арешт; до заходів, в основу яких покладено майнове забезпечення, належить застава; до заходів, в основу яких покладено моральне забезпечення, належить особиста порука та передача неповнолітнього під нагляд; до заходів, які мають характер адміністративно-владного забезпечення – затримання, тримання під вартою та поміщення в приймальник-розподільник для дітей [3, с. 357].

Однак, на нашу думку, до заходів, в основу яких покладено моральне забезпечення, належить особиста порука; передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів та піклувальників; передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом. До заходів, які мають характер адміністративно-владного забезпечення, крім затримання, тримання під вартою та поміщення неповнолітнього в

приймальник-розподільник для дітей, також належать передання неповнолітнього під нагляд адміністрації дитячої установи; поміщення до психіатричного закладу, в умовах, що виключають небезпечну поведінку; тимчасовий арешт; екстрадиційний арешт.

Критерієм для поділу запобіжних заходів В.Ю. Мельников обрав метод впливу на поведінку обвинуваченого та виділяє наступні групи. Першу групу складають запобіжні заходи, в яких використовується соціально-психологічний примус, та включають способи морального, психологічного впливу на особу. Другу групу становить запобіжний захід, в основу якого закладений економічний метод впливу. До третьої групи відносяться запобіжні заходи, які здійснюють адміністративний вплив на обвинуваченого [4, с. 203].

Однак даних критеріїв класифікації є недостатньо для всебічного та глибокого дослідження інституту запобіжних заходів.

М.А. Чельцов усі запобіжні заходи поділяв на заходи фізично-примусового характеру (взяття під варту, домашній арешт) та заходи психологічно-примусового характеру (всі інші запобіжні заходи) [5, с. 334]. Своєю чергою, А.В.Смирнов, К.Б. Калиновський заходи психологічно-примусового характеру поділяють на три групи: 1) ті, що пов'язані з особистою обіцяркою обвинуваченого; 2) запобіжні заходи, які пов'язані з матеріальною відповідальністю; 3) заходи, пов'язані з діями третіх осіб [6, с. 254–255].

До заходів фізично-примусового характеру, окрім взяття під варту та домашнього арешту, також слід віднести тимчасовий арешт; екстрадиційний арешт; передання неповнолітнього під нагляд адміністрації дитячої установи; поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник для дітей; поміщення особи до психіатричного закладу, в умовах що виключають її небезпечну поведінку. Відповідно, всі інші належать до запобіжних заходів психологічно-примусового характеру.

Тож у зв'язку з особливостями оновленої системи запобіжних заходів у кримінальному провадженні України не за всіма вищевказаними критеріями можна провести класифікацію. Однак певні з них можна взяти за основу.

Так, О.В. Мироненко, на основі класифікації, запропонованої І.Л. Труновим та Л.К. Труною до заходів, пов'язаних із позбавленням свободи, відносить затримання та тримання під вартою; до заходів, пов'язаних із обмеженням свободи, – особисте зобов'язання та домашній арешт; до заходів, пов'язаних із обмеженням майнових прав підозрюваного, обвинуваченого або третіх осіб, – заставу, а до заходів, пов'язаних із гарантією третіх осіб, – особисту поруку та передання неповнолітнього під нагляд. Попереджувальними запобіжними заходами дослідник вважає заставу та особисту поруку, а обмежувальними – особисте зобов'язання, домашній арешт, затримання, взяття під варту, передання неповнолітнього під нагляд. До заходів з обмеженим строком застосування вчений відносить домашній арешт, затримання, тримання під вартою та поміщення в приймальник-розподільник для дітей, а до заходів без обмеженого строку дії – особисте зобов'язання, особисту поруку, заставу та передання неповнолітнього під нагляд [3, с. 359].

На основі даної класифікації, вважаємо, до заходів, пов'язаних із позбавленням свободи слід віднести, крім затримання та тримання під вартою, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт; до заходів, пов'язаних з обмеженням свободи, – особисте зобов'язання, домашній арешт, передання неповнолітнього під нагляд адміністрації дитячої установи, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, поміщення до психіатричного закладу; до заходів, пов'язаних із обмеженням майнових прав підозрюваного, обвинуваченого або третіх осіб, – заставу, а до заходів, пов'язаних з гарантією третіх осіб, – особиста порука, передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом. До заходів із обмеженим строком належать домашній арешт, тримання під вартою, затримання особи, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт; до заходів без обмеженого строку дії – особисте зобов'язання, особиста порука, застава, передання неповнолітніх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом, поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку.

За процесуальним порядком застосування запобіжні заходи поділяються на заходи, що застосовуються за ухвалою слідчого судді, суду або без такої, до останнього належить затримання в порядку ст. ст. 207, 208 КПК України [3, с. 358].

Однак запропонований критерій навряд чи може бути прийнятним. Порядок застосування запобіжних заходів охоплює не тільки суб'єктів, уповноважених на їх обрання, але й суб'єктів, від яких походить ініціатива на їх застосування, процедуру розгляду відповідного клопотання, мету, підстави, строки та відповідні обставини, передбачені кримінальним процесуальним законом. У даному випадку точніше вести мову про суб'єктів застосування запобіжного заходу.

Поширеною є класифікація запобіжних заходів, в основу якої покладено ступінь обмеження прав суб'єктів. Звідси деякі автори поділяють запобіжні заходи на ізоляційні і неізоляційні. До першої групи належать затримання і тримання під вартою, а до другої – всі інші заходи [7, с. 164].

У цьому випадку як критерій, так і групи поділу заслуговують на увагу. Однак до ізоляційних відносяться не лише затримання і тримання під вартою, але й передання неповнолітнього під нагляд адміністрації дитячої установи, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, поміщення до психіатричного закладу, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт.

О.В. Гончар поділяє запобіжні заходи на ті, що повністю і частково обмежують право особи на свободу пересування. До перших відносить тримання під вартою, домашній арешт у частині, де підозрюваному, обвинуваченому забороняється залишати житло цілодобово, та як тимчасовий запобіжний захід – затримання. До другої групи – привід та всі інші запобіжні заходи [8, с. 92]. За вказаним критерієм О.В. Мироненко поділяє всю систему запобіжних заходів на неізоляційні (особисте зобов'язання, особиста порука, застава, передання неповнолітнього під нагляд), абсолютно-ізоляційні (затримання, взяття під варту, поміщення у приймальник-розподільник для дітей) та відносно-ізоляційні (домашній арешт) [3, с. 356–357].

Запропоновані цими дослідниками критерії та групи поділу запобіжних заходів фактично не відрізняються від попередньо наведених (за ступенем обмеження прав і свобод людини).

Враховуючи вищенаведене, можна запропонувати таку класифікацію запобіжних заходів.

Залежно від способу впливу на особу, до якої вони застосовуються:

1) ті, що фактично обмежують свободу людини, включаючи право на вільний вибір місця проживання (тримання під вартою, затримання особи, домашній арешт, передання неповнолітнього під нагляд адміністрації дитячої установи, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, поміщення до психіатричного закладу, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт);

2) ті, що обмежують майнові права (застава);

3) ті, що пов'язані з гарантією третіх осіб (особиста порука, передача під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом);

4) ті, що діють психологічно (особисте зобов'язання).

Запобіжні заходи, віднесені до першої групи, повністю, значною мірою або частково обмежують свободу підозрюваного (обвинуваченого).

При обранні другої групи запобіжних заходів на підозрюваного (обвинуваченого) діють матеріальні стимули. Він не бажає розлучатися з власними коштами або створювати неприємність для осіб, які внесли за нього заставу.

Третя група запобіжних заходів не піддає підозрюваного (обвинуваченого) жодним обмеженням. Його належна поведінка забезпечується розумінням наданої йому довіри, повагою до батьків та поручителів, небажанням створювати їм неприємності.

Остання група запобіжних заходів також не позбавляє підозрюваного (обвинуваченого) будь-яких соціальних благ, не обмежує його в правах і свободах. Вона розрахована лише на створення психологічної загрози, що за неналежної поведінки для підозрюваного (обвинуваченого) настануть певні негативні наслідки.

Без перебільшення можна стверджувати, що на підозрюваного (обвинуваченого) діє не стільки обраний запобіжний захід, скільки загроза його зміни на суворіший. З огляду на це особливого значення набуває питання про ієрархію запобіжних заходів, тобто розташування їх за ступенем суворості: від найсуворіших – до менш суворих.

Тож за ступенем суворості запобіжні заходи можна класифікувати на:

1) тримання під вартою, затримання, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, передання неповнолітнього під нагляд адміністрації дитячої установи;

2) домашній арешт;

3) застава;

4) особиста порука;

5) особисте зобов'язання;

6) передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом;

7) передача під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників.

За суб'єктами, до яких вони застосовуються:

1) загальні (особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт, тримання під вартою, затримання);

2) спеціальні – щодо неповнолітніх (передання їх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, поміщення у приймальник-розподільник для дітей); щодо осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру (передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом, поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку); щодо осіб, стосовно яких вирішується питання про їх екстрадицію (тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт).

Залежно від встановлених строків застосування:

1) з обмеженим строком дії (домашній арешт, тримання під вартою, затримання особи, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, тимчасовий арешт, екстрадиційний арешт);

2) з необмеженим строком дії (особисте зобов'язання, особиста порука, застава, передання неповнолітніх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, передання на піклування опікунам, близьким родичам або членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом, поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку).

Висновки. Проаналізувавши оновлену систему запобіжних заходів, позиції дослідників, можна дійти висновку, що класифікація запобіжних заходів потребує корекції. Критеріями класифікації запобіжних заходів пропонуємо такі: залежно від способу впливу на особу, до якої вони застосовуються; за ступенем суворості; за суб'єктами, до яких вони застосовуються; залежно від встановлених строків застосування.

Список використаних джерел:

1. Трунов И.Л., Трунова Л.К. Меры пресечения в уголовном процессе/ И.Л. Трунов, Л.К. Трунова. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 356 с.
2. Михайлов В.А. Меры пресечения в уголовном процессе / В.А. Михайлов. – М.: Право и закон, 1996. – 304 с.
3. Мироненко О.В. Система і класифікація запобіжних заходів за новим КПК України. – [Електронний ресурс] / О.В. Мироненко // Митна справа. – 2013. – № 4. – С. 354–360. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_4\(2.2\)_65.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_4(2.2)_65.pdf).
4. Мельников В.Ю. Обеспечение прав граждан в ходе досудебного производства / В.Ю. Мельников. – М.: ИД «Юриспруденция», 2006. – 592 с.
5. Чельцов М.А. Уголовный процесс. – М., 1948. – 624 с.
6. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов / 2-е изд. Под общ. ред. А.В. Смирнова. – СПб.: Питер, 2005. – 699 с.
7. Лобойко Л.М. Кримінальний процес: Підручник. – К.: Істина, 2014. – 432 с.
8. Гончар О.В. Застосування запобіжних заходів, які частково обмежують конституційне право особи на свободу пересування у кримінальному процесі України. – [Електронний ресурс] / О.В. Гончар // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 90–96. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/aymvs_2013_2_18.pdf.

